

ж: Киев и земли Белорусского Понеманья // Киев и западные земли Руси в IX—XIII вв. — Минск, 1982. — С. 110—125; Назаренко А.В. Городенское княжество и городенские князья в XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П.Новосельцева. — М., 2000. — С. 169—188.

⁴⁰ Назаренко А.В. Городенское княжество...

⁴¹ Плахонін А.Г. Всеволодко Городенський: В.М.Татищев і джерела з вивчення генеалогії Рюриковичів // ЗНТШ — Праці історико-філософської секції. — Львів, 2001 (у друці).

⁴² Зверуго Я.Г. Древний Волковыск... — С. 134. Рис. 40; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... — Т. 1. — № 326.

⁴³ Болсуновский К.В. Дрогичинские пломбы. — Ч. 1 // Нива. — К., 1894. — Табл. XX, е.

⁴⁴ Назаренко А.В. Городенское княжество... — С. 185—186.

⁴⁵ Там само. — С. 186—187.

⁴⁶ Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // СА. — М.; Л., 1940. — Вып. VI. — С. 227—257.

⁴⁷ Хозеров И.М. Памятники зодчества XI—XII вв. в Полоцке // Хозеров И.М. Белорусское и Смоленское зодчество XI—XII вв. — Минск, 1994. — С. 38—40.

⁴⁸ Воронин Н.Н. Древнее Гродно... — С. 146.

⁴⁹ Назаренко А.В. Городенское княжество... — С. 185.

⁵⁰ Щапов Я.Н. Государство и церковь в Древней Руси XI—XIII вв. — М., 1989. С. 35, 49.

⁵¹ Zacos G. Byzantine Lead Seals. — II / Comp. and Ed. by J.W. Nesbitt. — Bern, 1984. — P. 139—140.

ВИКОРИСТАННЯ КОНФЕСІЙНИХ ПЕЧАТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ДОКУМЕНТАХ РЕЛІГІЙНОГО ТА СВІТСЬКОГО ХАРАКТЕРУ (1799 – 1918 рр.)

Традиція застосування церковних сфрагісів у діловодстві є досить давньою. У Західній Європі, правдоподібно, сігілюми даного типу містились на документах вже у VI ст.¹ Більш рясніші вістки з цього питання маємо з пізніших часів. Печатки духовних ієрархів часто подибуємо на паперах загальнодержавного значення. Приміром, договір Новгороду з Готським берегом, Любеком та німецькими містами про мир та торгівлю (бл. 1262 – 1263 рр.) супроводжує сфрагіс Новгородського архієпископа Далмата (1251 – 1273 рр.).² Литовсько-московський акт 1371 р. скріплений «крестоцелованием» обох сторін та завірений печатками литовського та московського митрополитів.³

Сігілюми священництва знаходять місце і на князівських «докончаниях»,⁴ на «разъезжих», «меновых», «оброчных», «купчих», «данных», «жалованных», «тарханно-несудимых», «жалованных оброчно-несудимых» «правых», «благословенных», «духовных»⁵ грамотах та списках, на «доверенностях», «присягах», «удостоверениях», «свидетельствах», «окружных посланиях», «разрешениях», «показаниях», «обязательствах», «экстрактах».⁶ Ними завірялись справи між кліром та духовними інститутами,⁷ між духовництвом та світськими особами,⁸ між подружжям,⁹ між мирянами (якщо один із них був підданий, наприклад, монастиря).¹⁰ Нами зафіксований один випадок, коли документ церковного ієрарха супроводжував замість печатки – малюнок. Так, у кінці списку грамоти львівського, галицького і кам'янець-подільського єпископа Г. Балабана (1530-1607 рр.) про скликання місцевого собору (1604) для обговорення становища православної церкви, міститься графічна композиція (виконана пером): серце, через яке проходить стріла, зверху – хрест, у підніжжі – монограма.¹¹

Серед українських дослідників, які вивчали застосування церковних печаток на документах, на чолі варто поставити Л.Довгана.¹² Цієї проблеми торкнулася й Ірина Скобилюк.¹³ Згадані науковці студіюють печатки греко-католицьких інституцій Східної Галичини кін. XVIII – XX ст. У своїх публікаціях на основі опрацьованого матеріалу, вони прийшли до висновку, що сігілюми даного типу можна зустріти у справах метричного, фінансово-майнового характеру, у «статистичних відомостях», кореспонденції, «актах громадського стану», у «Табелях свойств», «актах фундаційних», «розписках». До малознаних сфрагістичних джерел слід віднести віднайдену та описану Л.Довганом «Відозву Комітету будови церкви у Щеп'ятині 1912–14 рр. Побіжними були спроби огляду автора цих рядків сфер документального вжитку сігілюмів римо-католицьких, православних інститутів та духівництва Правобережної України XIX – XX ст.¹⁵

Не можна обійти увагою статтю Ярослава Дашкевича про позадокументальне застосування печаток на західноукраїнських землях XV – XVIII ст.¹⁶ У праці мова не йде про церковні сфрагіси. Однак важливість її у означеному полі сігілографії в тому, що історик розкрив юридичне значення печатки як знаку автентичності та таємності листування, власності, достовірності мір, якості, сплати мита, секвестру майна. Такі результати, безсумнівно, стануть підставою до подібного аналізу конфесійних печаток.

У нашій розвідці ми зупинимось на тих документах, які щедро постачають нам печатковий матеріал релігійних установ Правобережної України кін. XVIII – XX ст.

Найбільш розповсюдженою формою справочинства (у т.ч. й церковного) означеного періоду, в якій знаходимо печатки, є **метрики** або ж виписи з них (лат. «*extractus*», рос. «*свидетельство*», «*справка*», «*акт о рождении*», «*метрическая выпись*»). Така практика в Російській імперії була обумовлена законодавчо. У збірнику церковних та цивільних законів про шлюб, розлучення та усиновлення позашлюбних дітей вказано, що «метричні та інші церковні книги видаються із Консисторій та Духовних Правлінь за підписом та печаткою Консисторії...»¹⁷. Окрім того, метричні документи має супроводжувати й сігілюм храму з автографом

настоятеля та членів причту».¹⁸ У таких випадках сфрагіс виступає гарантом достовірності інформації. Цей висновок впливає із форм метричних екстрактів, які, як правило, закінчуються наступними словами [...]: «что выпись сия верна, о том удостоверяем подписом моим с приложением церковной печати»,¹⁹ «Справедливость сих метрических выписей заверяем своим подписом с приложением церковной печати»,²⁰ «Что сии метрические копии с подлинною книгою во всем верны и не подлежат сомнению, в том собственноручною подписью с приложением костельной печати удостоверяю».²¹ Невід'ємною частиною даних коробораційних формул* є підписи настоятелів, а в православній традиції часто залишали свої автографи псаломщики та диякони. У метричних паперах нерідко після такого завірнення існувало «продовження» підтвердження автентичності написаного. Наприклад, у метриках римо-католиків під підписом пароха та сігілюмом костьолу часто містився сфрагіс деканату та підпис декана.²² Останній, як і пробош, підтверджували достовірність написаного. Мали місце ситуації, коли метричний випис скріплювався лише печаткою декана²³ (те ж прослідковуємо у метричних документах православних²⁴). Це свідчило про те, що керівник церковно-адміністративної округи (декан, благочинний) виконував водночас і функції настоятеля даної парафії. Були випадки застосування деканом на місці печатки, що відповідає означеній посаді, сфрагісу костьолу, де він був парохом (70-і рр. XIX ст.). При цьому у короборації зауважувалось, що печатка була «деканальною»²⁵. Дещо пізніше (з 80-х рр. XIX ст.) храмовий сфрагіс, який використовував декан, вже мав назву «костельного»²⁶. Правдоподібно, що останній прецедент зумовлений законодавчими змінами у справочинстві Римо-католицької церкви. Згідно наказу Луцько-Житомирської Римо-католицької Духовної Консисторії від 1887 р. метричні екстракти мали бути затверджені сфрагісом костьолу та декана.²⁷ Тобто, здійснено спробу розмежуван-

* У дипломатичі та сфрагістичі певна схема викладу способу завірнення правної акції має назву «короборація» або ж «коробораційна формула» (від лат. *corroboratio* – надання сили).

ня функцій означених печаток. З 1900 р. сігілюм костюлу не повинен був вживатись у діловодстві декана, і печатка останнього – у документації своєї парафії.²⁸

Своєрідно завершується метричне свідоцтво, видане казенним рабином Браїлівської дільниці (Вінницький повіт) за 1904 р. Після підпису та печатки священика, читаємо наступне [...]: «Что настоящее метрическое свидетельство во всем согласно с записью, значащеюся в метрической книге, хранящейся в Винницкой Городской Управе и находящейся у раввина о родившихся евреях 1898 г. по м-ку Ворошиловке... и что поправок и подчисток в подлинной книге нет, в том Винницкая Городская Управа, на основании 919 ст. IX ст. Св. Законов изд. 1899 г. удостоверяет». Поряд – підпис члена управи, секретаря й печатка Вінницької Міської Управи із зображенням гербової емблеми міста.²⁹ Пояснення використання останнього сфрагісу ми знаходимо у згаданій 919 ст. «Зводу законів Російської імперії». Вона передбачає «удостоверение» (т.т. завірення) свідоцтв, які видаються рабинами, міськими управами. Такі метричні виписи про євреїв є типовими.

Окрім цього, нами зафіксовано застосування на даних документах печатки ще однієї міської владної структури. Після запису про народження Волька [прізвище: нерозб.] на звороті цього ж аркушу вміщено пояснення Вінницького рабина, що ім'я Вольф та Волько тотожні. Нижче підпису священика та його сфрагісу міститься письмове підтвердження вищенаписаного та печатка начальника міської поліції. Запис останнього датований 17.04.1917р., а роз'яснення рабина – 9.03.1914 р.³⁰

Маємо один випадок, коли метричний випис скріплює «нецерковний» сфрагіс. Такий екстракт виданий із метричних книг про народжених церкви «Всіх Скорботних» при Вінницькій округовій лікарні за 1905 р. У свідоцтві йдеться про народженого сина лікаря цього ж шпиталю. У кінці документу зазначено, що [...]: «сию метрическую выпись с приложением церковной печати выдали для представления начальству при определении в училище: священник Винницкой Округной Лечебницы Иаков Разумовский, псаломщик Игнаций Богачевский». Поряд – печатка цієї лікарні.³¹ Пояснення використанню означеного сфрагісу можна знайти у

тому, що церкви такого типу не були цілком юридично особливими від лікарень, а тому і застосовувалась у даному випадку печатка шпиталю. На користь цього аргументу свідчить і підпис І.Розумовського як «священика лікарні».

Метричні документи можуть також супроводжувати й печатки вищого духовництва. Так, сігілюм Кам'янецького єпископа А.Фіалковського супроводжує книгу записів шлюбів парафіян Острожського костюлу (Вінницький деканат) за 1860 р.³²

У європейській традиції часто свої підписи та печатки під документами, приміром, хрещення ставили названі батьки.³³

Печатки храмів відтискувалися й на **сповідних списках** прихожан (лат. *Liber status animarum*). Наприклад, у сповідних розписах Білопільської парафії (Липовецько-Махнівський деканат) після завершення деканальної візитації відтиснена печатка Липовецько-Махнівського римо-католицького духовного правління та підпис декана (1828 р.). Тут же, нижче міститься sigillum махнівського генерального візитатора Ю.Оссолінського (герб «Топор») та запис про те, що дана книга людності парафії розпочата в 1817 р. під час генеральної візити представлена та переглянена (1829 р.).³⁴ На останній сторінці цієї ж книги (1830 р.) знаходиться підпис та печатка генерального візитатора Липовецько-Махнівського деканату, київського віце-декана, васильківського депутата кс. Мацея Антонія Божидара Підгороденського (герб «Корчак»)³⁵

Своєрідністю вирізняється одна з виявлених нами сповідних книг парафіян Білопільського костюлу за 1837 р. У кінці списку прихожан знаходиться сфрагіс римо-католицького та православного храмів. Нижче сігілюму останнього читаємо [...]: «сей список прихожан Белопольского римо-католического костела действительно был пересматриваем приходским православным священником и что подписи достоверны и никакому сомнению не подлежат, в том подписом моим и приложением церковной моей печати свидетельствую. 1 Махновского ґубезда 2 части благочинный священник И.Клебановский».³⁶ Цікавим, на нашу думку, є і наступний факт. За матеріал для обох печаток слугував червоний сургуч. Його використання не є характерним для сфрагісів храмів навіть у часи широкого застосування цього матеріалу протягом I пол. XIX ст. На

сповідних списках Білопільського костьола за 1854 – 58 та 1861 – 63 рр.³⁷ бачимо урядовий (із зображенням двоголового орла) сфрагіс Липовецько-Бердичівського декана.* Зауважимо, що за 1855 р. дана печатка у короборації має назву «казенная», а за 1862 р. – «костельная». А в сповідних списках означеного костьола за 1913 р. знаходиться печатка декана із малюнком латинського хреста, а в corroboratio тип сфрагісу не зазначено [...]: «в том подписью и печатью удостоверяю».³⁸ За 1915 р. у згаданому джерелі цей сігілюм має назву «деканського».³⁹

Візитаційні описи (поль. *wizyta*) костьолів, уніатських церков, монастирів та їхнього господарства у залежності від того, який характер має ревізія, супроводжується (хоча і не завжди) сфрагісами храмів, деканатів, візитаторів. Деканальні візити скріплює *sigillum* цієї церковно-адміністративної одиниці,⁴⁰ генеральні – як правило печатки генеральних візитаторів,⁴¹ зрідка – сфрагіси храмів.⁴² Останній тип печаток нами помічений на описах монастирських речей братів капуцинів м-ка Куни Брацлавського деканату (1799 р.).

Наступну групу документів, які скріплюють церковні печатки, складають **прибутково-розрахункові** книги. На останній сторінці такого списку за 1908 р. по костьолам Літинського деканату містяться два сфрагіси літинського декана. Один із них (чорнильний) відтиснений поряд із написом [...]: «В сей книге перенумеровано, прошнуровано и припечатано 80 листов, что подписью и приложением костельной печати удостоверяю. Литинский декан». У нижній частині аркушу знаходиться інший сігілюм (червоний сургуч). Матеріал накладений на шнурочки, які прошивають книгу. Печатки мають й інші відмінності. На останній з них сфрагістичний малюнок (хрест) огортає коло з бусинок, а на іншій цю роль виконує лавровий вінок. В одному випадку роздільником у легенді

* У 1846 р. у зв'язку з перенесенням повітового центру з Махнівки до Бердичева, деканат змінив назву з «Липовецько-Махнівського» на «Липовецько-Бердичівський». Порте коли саме це відбулось нам невідомо. Зауважимо лише що до серпня 1847 р. на печатці цієї церкви округи читаємо: «... Липовецько-Махновского деканату» (ДАВО. Ф.737. – Оп.1. – Спр.129. – Арх.1913в).

слугує ромбовидна зірка, а в іншому – ромб. І, врешті, графічні композиції різняться розміром.⁴³

Кошториси видатків церковно-приходських опік скріплюють сфрагіси церков (1875 р.),⁴⁴ книги прибутків та видатків митрополичих будинків – сігілюми митрополита (1865 р.), митрополичих будинків (1909 р.), вікаріїв єпископа (1902 р.).⁴⁵

Печатку київського митрополита Філарета (1844 р.)⁴⁶ подибуємо в знайденій нами **антимінсній** книзі.* Цікаво, що у цьому джерелі, як, до речі, у одній із книг прибутків та видатків Києво-Софійського Митрополичого Будинку, коробораційна формула знаходиться на початку списку. Наприклад [...]: «Книга, данная в экономическом правлении Митрополитанского Дома, за моим подписом и приложением именной печати для записывания расхода антиминсной суммы в течении 1844 г. Филарет М. [митрополит] Киевский». Тут впадає в око формулювання поняття сфрагісу: «именной печати». У подібній книзі за 1865 р. фіксуємо вираз «герба моей печати».⁴⁷

Печатки церков та благочинь ми бачимо на «**свідоцтвах**», «**посвідченнях**», як-то: «свідоцтво про відсутність перешкод до вступу в шлюб»,⁴⁸ «посвідчення про здійснення причастя й таїнства сповіді»,⁴⁹ «свідоцтво про благословення шлюбу»,⁵⁰ «свідоцтво про підтвердження наявності тих чи ін. прихожан у парафії»,⁵¹ «свідоцтво про успіхи учнів у народних навчальних закладах»,⁵² «виписки з послужних списків духовенства». Осібно слід виділити такі документи як «клірові відомості».⁵³ У них ми знаходимо офіційні *sigillum*'у керівників благочинь.

Сфрагіси супроводжують і «**квитки**», видані деканами та консисторіями настоятелям для виїзду, наприклад, на храмові свята у сусідні парафії. Нами знайдений такий дозвіл із боку Луцько-Житомирського єпископа-суфрагана К.Любовицького настоятелю Дубненського приходу кс. П.Милянському (1896 р.).⁵⁴

* Антимінс – 4-кутний з льону чи шовку плат із зображенням І.Христа, 4-х євангелістів та частинок мощів. Його кладуть на престол під Євангеліс та здійснюють освячення св. дарів. Антимінсна книга – це списки грошових сум, які парафії витрачали на закупівлю антимінсів.

Церковні печатки знаходили своє застосування і на **«духовних заповітах»**. Так, сфрагіс священика Києво-Подільської Добро-Миколаївської церкви Івана Сухобрусова супроводжує духовний заповіт у якості свідка та духовного батька Анни Садовської (1830 р.).⁵⁵ Цікавою тут виявилась печатка настоятеля. У її основі лежить композиція із 2-х малюнків. Справа бачимо птаха (голова обернена вправо) з розправленими крилами. Корпус птаха (який знизу обтяжують, ймовірно, пальмові гілки) прибрав форми нерівного кола. У його центральній частині передано три літери: SJS. Припускаємо, що сиглі виказують ініціали власника. Їхній латинський правопис може бути пояснений сильним польським впливом на той час серед православного кліру Правобережної України.⁵⁶ Зліва відтворений 3-х мачтовий корабель, над яким розміщене сонце.

Духовні заповіти супроводжували також приватні та урядові печатки світських осіб. Так, після сфрагісу фастівського рабина Вольно Кімеля Фельда, що міститься на духовному заповіті васильківського єврея, Аврума Хоїма, відтиснений сігілюм Васильківського пристава 2-го стану (20.03.1851). Поряд – напис [...]: «подписом и приложением казенной печати свидетельствую, что сие завещание подписом собственноручно вышеозначенными евреями и раввином васильковским (скреплены. – авт.).⁵⁷ Нижче знаходиться, датований травнем 1851 р., запис представника Земського Суду [...]: «Что сие заверение пристава 2го стана действительно подписано, в том Васильковский Земский Суд подписом и приложением казенной печати удостоверяет».

Сігілюми духівництва, церковних інститутів, подибуємо на **«розпорядженнях»**, **«зверненнях»**, **«посланнях»**, **«наказах»**, **«звітах»**, **«проханнях»**. Так, звернення до деканів у Кам'янець-Подільській та Луцько-Житомирській дієцезії капітульного вікарія Луцько-Житомирської єпархії та апостольського адміністратора, кам'янецького прелата А. Баєвського (1911 р.) супроводжує печатка кафедральної капітули.⁵⁸ Копію послання єпископа І. Дубовського (1917 р.) до настоятелів Луцько-Житомирської дієцезії з наказом чітко виконувати свої обов'язки, завіряє печатка літинського декана.⁵⁹

11 вересня 1915 р. датований лист священика с. Клітенки Вінницького повіту Григорія Левицького до Вінницької повітової земської управи. У ньому, на вимогу останньої, настоятель парафії звітує про кількість збіжжя, великої та рогатої худоби, реманенту приходу. Лист скріплює печатка храму. На документі, у верхній його частині, знаходяться два відбитки сфрагісу Вінницької повітової земської управи. У полі сігілюмів передана дата «15.09.1915». Очевидно, вона вказує на день реєстрації листа у канцелярії управи.⁶⁰

Sigillum звенигородського рабина подибуємо на **«прошенні»** єврейських купців та міщан м. Звенигородки Київської губ. до попечителя Київської навчальної округи з проханням призначити Мошку Грушевського наглядачем Звенигородського єврейського училища (5.06.1863 р.).⁶¹

Аналогічний сфрагіс супроводжує копію **«листа испытания»** Мошки Грушевського курсу наук, що дав йому право поступити в звання рабина (14.03.1863р.).⁶² Прикметно, що у першому випадку в *corroboratio*, зазначалось: «звенигородский *уѣздный казенный раввин*», а в іншому – слово «*уѣздный*» випускається. У печатковому епіграфі (легенді) зафіксовано лише слово «казенного». Печатка звенигородського рабина, проте дещо зі зміненою легендою, міститься на копії листа пристава І стану Черкаського повіту про передачу деяких книг Мошці Грушевському від Київської губернської єврейської училищної комісії (20.12.1862 р.). Рабин підписався, як звенигородський «*указный раввин*», а в легенді сігілюму на місці слова «казенного» відтворено «земского».⁶³

Печатку приходського священика П. Дзюбинського с. Хомутинець Вінницького повіту Подільської губ. знаходимо на **«прошенні»** місцевого жителя І.П. Ярмолюка до «Волынского присудствия» (1887 р.), аби його молодшого сина не брали до війська, оскільки хлопець має фізичні вади, а прохач вже у похилому віці та вимагає підтримки й допомоги по господарству. Нижче, поряд зі сфрагісом міститься запис пароха, що І.П. Ярмолук дійсно є літньою людиною (71 рік), його старший син загинув у війську [...] «в том удостоверяю своим подписом и приложением церковной печати».⁶⁴

Печатка церкви с. Глезнева міститься на **«прошенні»** церков-

Церковні печатки знаходили своє застосування і на **«духовних заповідях»**. Так, сфрагіс священика Києво-Подільської Добро-Миколаївської церкви Івана Сухобрусова супроводжує духовний заповіт у якості свідка та духовного батька Анни Садовської (1830 р.).⁵⁵ Цікавою тут виявилась печатка настоятеля. У її основі лежить композиція із 2-х малюнків. Справа бачимо птаха (голова обернена вправо) з розправленими крилами. Корпус птаха (який знизу обтяжують, ймовірно, пальмові галузки) прибрав форми нерівного кола. У його центральній частині передано три літери: SJS. Припускаємо, що сиглі виказують ініціали власника. Їхній латинський правопис може бути пояснений сильним польським впливом на той час серед православного кліру Правобережної України.⁵⁶ Зліва відтворений 3-х мачтовий корабель, над яким розміщене сонце.

Духовні заповіді супроводжували також приватні та урядові печатки світських осіб. Так, після сфрагісу фастівського рабина Вольно Кімеля Фельда, що міститься на духовному заповіді васильківського єврея, Аврума Хоїма, відтиснений сігілюм Васильківського пристава 2-го стану (20.03.1851). Поряд – напис [...]: «подписом и приложением казенной печати свидетельствую, что сие завещание подписом собственноручно вышеозначенными евреями и раввином васильковским (скреплены. – авт.).⁵⁷ Нижче знаходиться, датований травнем 1851 р., запис представника Земського Суду [...]: «Что сие заверение пристава 2го стана действительно подписано, в том Васильковский Земский Суд подписом и приложением казенной печати удостоверяет».

Сігілюми духівництва, церковних інститутів, подibuємо на **«розпорядженнях», «зверненнях», «посланнях», «наказах», «звітах», «проханнях»**. Так, звернення до деканів у Кам'янець-Подільській та Луцько-Житомирській дієцезії капітульного вікарія Луцько-Житомирської єпархії та апостольського адміністратора, кам'янецького прелата А.Баєвського (1911 р.) супроводжує печатка кафедральної капітули.⁵⁸ Копію послання єпископа І.Дубовського (1917 р.) до настоятелів Луцько-Житомирської дієцезії з наказом чітко виконувати свої обов'язки, завіряє печатка літинського декана.⁵⁹

11 вересня 1915 р. датований лист священика с. Клітенки Вінницького повіту Григорія Левицького до Вінницької повітової земської управи. У ньому, на вимогу останньої, настоятель парафії звітує про кількість збіжжя, великої та рогатої худоби, реманенту приходу. Лист скріплює печатка храму. На документі, у верхній його частині, знаходяться два відбитки сфрагісу Вінницької повітової земської управи. У полі сігілюмів передана дата «15.09.1915». Очевидно, вона вказує на день реєстрації листа у канцелярії управи.⁶⁰

Sigillum звенигородського рабина подibuємо на «прошених» єврейських купців та міщан м. Звенигородки Київської губ. до попечителя Київської навчальної округи з проханням призначити Мошку Грушевського наглядачем Звенигородського єврейського училища (5.06.1863 р.).⁶¹

Аналогічний сфрагіс супроводжує копію **«листа испытания»** Мошки Грушевського курсу наук, що дав йому право поступити в звання рабина (14.03.1863р.).⁶² Прикметно, що у першому випадку в соггоборатіо, зазначалось: «звенигородский үѣздный казенный раввин», а в іншому – слово «үѣздный» випускається. У печатковому епіграфі (легенді) зафіксовано лише слово «казенного». Печатка звенигородського рабина, проте дещо зі зміненою легендою, міститься на копії листа пристава І стану Черкаського повіту про передачу деяких книг Мошці Грушевському від Київської губернської єврейської училищної комісії (20.12.1862 р.). Рабин підписався, як звенигородський «указный раввин», а в легенді сігілюму на місці слова «казенного» відтворено «земского».⁶³

Печатку приходського священика П.Дзюбинського с. Хомутинець Вінницького повіту Подільської губ. знаходимо на «прошенні» місцевого жителя І.П.Ярмолюка до «Волынского присудствия» (1887 р.), аби його молодшого сина не брали до війська, оскільки хлопець має фізичні вади, а прохач вже у похилому віці та вимагає підтримки й допомоги по господарству. Нижче, поряд зі сфрагісом міститься запис пароха, що І.П.Ярмолюк дійсно є літньою людиною (71 рік), його старший син загинув у війську [...] «в том удостоверяю своим подписом и приложением церковной печати».⁶⁴

Печатка церкви с. Глезнева міститься на «прошенні» церков-

но-приходської опіки церкви Св. Покрови до Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора щодо пошуку захисту від зловживань, які створює Проскурівський цукровий завод, пускаючи в р. Буг, яка протікає по Глезнівським сінокосам та долинам, всі нечистоти та отруйні речовини від цукроваріння (16.11.1907р.). Лист підписав священник, псаломщик, церковний староста, голова опіки та її члени й сільський староста.⁶⁵ Можливе пояснення у скріпленні даного документу саме сфрагісом храму, а не приходським патронатом, ми знайшли у відповіді Священно-Правлячого Синоду Полтавському першосвященнику щодо надання парафіяльним опікам права мати «казенную печать для опечатывания своих сумм и при переписке...» (1867 р.). У повідомленні зазначається, що приходські опіки, засновані при храмах для патронату благоустрою церкви та причту, для навчання дітей та благодійних справ у межах парафії [...]: «ни по цели, ни по составу своему не имеют значения самостоятельных, т. е. особых от прихода... для обеспечения целости принадлежащих попечительству сумм, могут быть прилагаемы к денежным ящикам печати председателей, священнослужителей, церковных старост, военных старшин или голов... По сему Св. Синод не усматривает ни основания, ни надобности установить для приходских попечительств особые печати. Об этом дать знать всем епархиальным преосвященникам, поручив им сделать распоряжение, чтобы печати приходских попечительств, если где такие заготовлены, были от них отобраны».⁶⁶

Селяни с. Яблунівка Васильківського повіту Київської губ. написали скаргу на ім'я Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора (29.03.1855 р.). У ній вони звинуватили графа Браницького у збільшенні повинностей та у своїх намірах, як знак протесту, йти на військову службу (в козаки) зі своїми сім'ями. Документ супроводжує підпис парафіяльного священника та печатка місцевої церкви.⁶⁷

Акт про переуступлення майна Софії Ткаченко Кирилу Бойко скріплює сфрагіс Св. Успенської церкви с. Орлівки (Подільська губ.) та автограф настоятеля (1918 р.). Тут останній виступав у ролі свідка майнової угоди.⁶⁸

На геометричному плані ділянки землі Літинського повіту Подільської губ. (1865 р.), який перейшов у власність селян-власників Погулицької волості с. Воронинець від принцеси Марії Гогенлоє Шилінгфюрст, знаходиться дві печатки. Перша – від уповноваженого з боку власниці, а інша – від представника воронинецьких селян, парафіяльного священника П.Рудницького (сфрагіс місцевого храму).⁶⁹

Печатка київського рабина знаходиться на документі з письмовим перекладом із івриту на російську мови угоди про продаж 1 тис. пудів цукру Пінхасу Руднику (1864 р.). Тут sigillum слугує достовірним доказом автентичності перекладу.⁷⁰

Досить частим явищем було відтиснення печаток **на зворотах конвертів**. У цих випадках ми зафіксували сфрагіси костьолів, деканів, єпископів. Наприклад, конверт із листом у Київську палату Цивільного Суду від 3-х священників (двох православних і одного римо-католика) у справі якнайшвидшого затвердження грошових видатків селянина (прізвище нерозбірливо – В.П.) на: Ставишівський Богословський, Малоберезнянський Покровський та Кошоватський римо-католицький храми (оскільки вони потребують негайного ремонту) супроводжує сфрагіс костьолу (1861 р.).⁷¹

Sigillum літинського декана міститься на конверті з листом до настоятеля Уланівського костьолу (1907 р.).⁷² Сфрагіс біскупа Луцько-Житомирської дієцесії К.Цецишевського знаходиться на конверті з листом, надісланим до вікарія парафіяльного Новоград-Волинського храму Томаша Гуцевича (1823 р.).⁷³

Можливе пояснення у використанні печаток у 3-х останніх випадках подибуємо у розпорядженні біскупа Цецишевського від 23.12.1816 р. У документі передбачалось звільнення від оплати кореспонденції духовних урядовців по службовим справам у разі застосування ними печаток із державним (або ж власним) гербом та епіграфом довкола печатки, якому деканату вона належить.⁷⁴ Скріплення конвертів церковними сфрагісами було обов'язковим у разі пересилання в них метричних свідоцтв позашлюбних дітей і написом на титульній сторінці: «Метрическое свидетельство незаконнорожденного младенца... выданное причтом или священником [№] церкви».⁷⁵

Таким чином, представлений матеріал яскраво свідчить про широку палітру документів, на яких знайшли місце конфесійні печатки.

Найбільш часто такі сфрагіси бачимо у справочинстві римокатолицьких інституцій. Сігілюми цієї конфесії, поряд із православними, є досить варіативними. Серед них зустрічаємо сфрагіси настоятелів, костьолів та їх філій, кляшторів, деканів, деканатів, духовних правлінь, консисторій, капітул, колегії, єпископів, провінціалів. Православні інституції представлені печатками церков, духовних правлінь, консисторій, благочинь, нижчого духовництва, митрополитів, вікаріїв, митрополичих будинків. Іудеїв репрезентують лише печатки рабинів та їх помічників.

Досліджувані сфрагіси найчастіше фіксуємо у паперах метричного характеру, візитаціях, прибутково-розрахункових книгах церковних установ, духовних заповітах, сповідних списках, клірових відомостях, антимінсних книгах, книгах передшлюбних іспитів.

З-поміж документів світського типу релігійні сігілюми бачимо на різного роду листах, наприклад, у скаргах селян на своїх власників, адресованих керівництву губернії. Є випадки застосування печаток сільських парафій на паперах різноманітних правових операцій.

Такі обставини спонукають нас до розгляду особливої ролі церкви у житті сільської громади, як репрезентанта останньої, а також священика як повноправного суб'єкта юридично-правових відносин. Рівно ж і використання печаток рабинів, приміром, на письмових перекладах із івриту на російську мову різноманітних документів теж дозволяє розмірковувати про важливе місце рабина у єврейському середовищі, компетенція якого виходила далеко за рамки богослужіння.

Церковні та релігійні сігілюми слугували гарантом автентичності написаного, недоторканості кореспонденції, нерідко виконували роль поштового штемпеля.

Застосування печаток регламентувалось законодавчими приписами, яких іноді й не дотримувались.

Навіть такий короткий зріз проблеми свідчить про поважну роль

конфесійних сфрагісів як юридично-правової норми у діловодстві релігійних та світських установ Правобережної України кін. XVIII – XX ст.

- 1 Соболева Н.А. Русские печати. – М., 1991. – С. 36.
- 2 Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – М., 1970. – Т. 2. – С. 9–10.
- 3 Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы. – М.:Л., 1948. – Ч. 1. – С. 49.
- 4 Там само. – С. 231, 235.
- 5 Иванов П.И. Сборник снимков с древнейших русских печатей, приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции. – М., 1858 С.3,7,9-12,14,19; Акты Суздальского Спасо-Евфимиева монастыря (1506 – 1608 гг.). – М., 1998. – С. 24–25, 109–110, 148–149, 158–159, 218, 219, 246–247, 474.
- 6 Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 4–5, 150, 173, 193, 195, 197, 215, 226, 236, 265, 302, 314, 325; СПб., 1907. – Т. 2. – С. 5, 22; Снитко А. Описание документов, составляющих первый том Слуцкого Тройчанского архива // Минская старина. Труды Минского церковного историко-археологического комитета. – Минск, 1913. – Вып. 4. – С. 80. Акты старинного духовного судопроизводства. [Б. м. и г.]. – С. 5.
- 7 Иванов П.И. Вказ. праця. – С. 10.
- 8 Снитко А. Вказ. праця. – С. 66.
- 9 Там само. – С. 8 – 9.
- 10 Там само. – С. 8.
- 11 Описание документов архива... – Т. 1. – С. 116.
- 12 Довган Л. Церковні печатки в діловодстві греко-католицьких єпархій у Галичині кін. XVIII – XIX ст. // Знак: Вісник УТТ (Львів) 1996. – Ч. 12. – С. 4; Його ж: Застосування печатки у церковному адмініструванні Галичини в XIX ст. // Вісник Прикарпатського унів-ту. Серія Іст.. – Вип. 1. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 174 – 180.

13 Сकोчилиас І. Церковна сфрагістика Жовківського деканату Перемиської єпархії кін. XIX – поч. XX ст. // Знак: Вісник УТТ (Львів) 2000. Ч. 21. С. 2 – 3; її ж: Церковна сфрагістика Дуклянського деканату Перемишльської єпархії XIX – поч. XX ст. // Історія релігії в Україні: Мат-ли IX міжнар. конф. (Львів 11-13 трав. 1999 р.) – Львів, 1999. Кн. II. – С. 127–131.

14 Довган Л. Відозва Комітету будови церкви в Щеп'ятині як приклад сфрагістичного джерела поч. XX ст. // Знак: Вісник УТТ (Львів) 2000. – Ч. 20. – С. 3.

15 Перкун В. Емблематичний ряд та легенди печаток парафіяльних костелів Кам'янецької та Луцько-Житомирської дієцесії (1800 – 1916) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. та спогадів. Число 4. Част. 1. Пам'яті відомого вченого-історика О.С. Компан. К., Ін-т історії НАН України. Відділ спец. іст. дисциплін, 2000. – С. 159 – 196; Його ж: Печатки православних церковних інституцій (за матеріалами Державного архіву Вінницької області – XIX – перша трет. XX ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5. Част. 1. К., Ін-т історії НАН України. Відділ спец. іст. дисциплін, 2000. – С. 153–168.

16 Дашкевич Я. Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV – XVIII ст.) // Знак: Вісник УТТ (Львів) 2000. – Ч. 21. – С. 4–5.

17 Григорович С. Сборник церковных и гражданских узаконений по духовному ведомству с историческими примечаниями и приложениями. СПб., 1893. – С. 173.

19 Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1008. – Арк. 283.

20 Там само. – Ф. Д. 208. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 699.

21 Там само. – Ф. Д. 904. – Оп. 11. – Спр. 13. – Арк. 278.

22 Там само. – Ф. Д. 737. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 88.

23 Там само. – Ф. Д. 904. – Оп. 8. – Спр. 7. – Арк. 120 зв., 129, 147.

24 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України.). – Ф. 1598. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 112 зв.

25 Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 3. – Спр. 221. – Арк. 25; – Спр. 217. – Арк. 37.

26 Там само. – Спр. 217. – Арк. 16; – Спр. 221. – Арк. 65 зв.

27 Вінницький обласний краєзнавчий музей (далі – ВОКМ). – Ф. Д.

– 956. – Арк. 181.

28 ДАВО. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 38 зв.

29 Там само. – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1008. – Арк. 345.

30 Там само. – Ф. Д. 14. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 212 зв.

31 Там само. – Арк. 30.

32 Там само. – Ф. Д. 904. – Оп. 28. – Спр. 54. – Арк. 27.

33 J. Kurpas. Początki ksiąg metrykalnych // Archiwa, biblioteki i muzea kościelne. Lublin. 1961. – T. 2. – Z. 1–2. – S. 37.

34 ДАВО. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 175 зв.

35 Там само. – Арк. 186.

36 Там само. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 71.

37 Там само. – Спр. 8. – Арк. 33 зв. – Спр. 10. – Арк. 29 зв.

38 Там само. – Спр. 22. – Арк. 98 зв.

39 Там само. – Арк. 193.

40 Там само. – Ф. Д. 737. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 21.

41 Там само. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 93 зв.

42 Там само. – Ф. Д. 737. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 524, 532.

43 Там само. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 80.

44 Там само. – Ф. Д. 468. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 28.

45 ЦДІАК України. – Ф. 184. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 10 зв.; – Спр. 55. – Арк. 24 зв.; – Спр. 62. – Арк. 12.

46 Там само. – Спр. 10. – Арк. 14 зв.

47 Там само. – Спр. 16. – Арк. 10 зв.

48 ДАВО. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1596. Трапляються випадки, коли така форма документу має назву «удостоверение» (наприклад: ДАВО. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 130а).

49 Там само. – Спр. 19. – Арк. 137а.

50 Там само. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 123.

51 Там само. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 197а.

52 ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 259. – Арк. 124.

53 ДАВО. – Ф. Д. 14. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 106а, 191.

54 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 335. – Арк. 3.

55 Там само. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 4582. – Арк. 3.

56 Франко І. Нові причини до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т. 47. – С. 191. Про те, що на Правобережжі багато селян та колишніх священиків-

уніатів розмовляли польською мовою згадує А. Іванський (див. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – С. 266)).

- 57 ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 11367. – Арк. 5 зв.
- 58 ДАВО. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 45.
- 59 Там само. – Арк. 27.
- 60 Там само. – Ф. Д. 255. – Оп. 1. – Спр. 630. – Арк. 161.
- 61 ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 29. – Спр. 17. – Арк. 140–140 зв.
- 62 Там само. – Арк. 143.
- 63 Там само. – Арк. 141–142.
- 64 ДАВО. – Ф. Д. 577. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 672.
- 65 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 207. – Арк. 6зв.
- 66 Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 18. – С. 236–237.
- 67 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 439. – Спр. 24. – Арк. 1.
- 68 ДАВО. – Ф. Д. 622. Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 15.
- 69 Там само. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 28.
- 70 ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 3. – Спр. 512. – Арк. 2.
- 71 Там само. – Спр. 457. – Арк. 48.
- 72 ДАВО. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 72.
- 73 ЦДІАК України. – Ф. 1045. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 5 зв.
- 74 Там само. – Спр. 2. – Арк. 11 зв.
- 75 Ивановский Я. Назв. праця. – С. 177.

